

ARKEOLOGGRUPPEN AB RAPPORT 2018:17

ARKEOLOGISK UNDERSÖKNING
I FORM AV SCHAKTNINGSÖVERVAKNING

Vid Överkommissariens hus

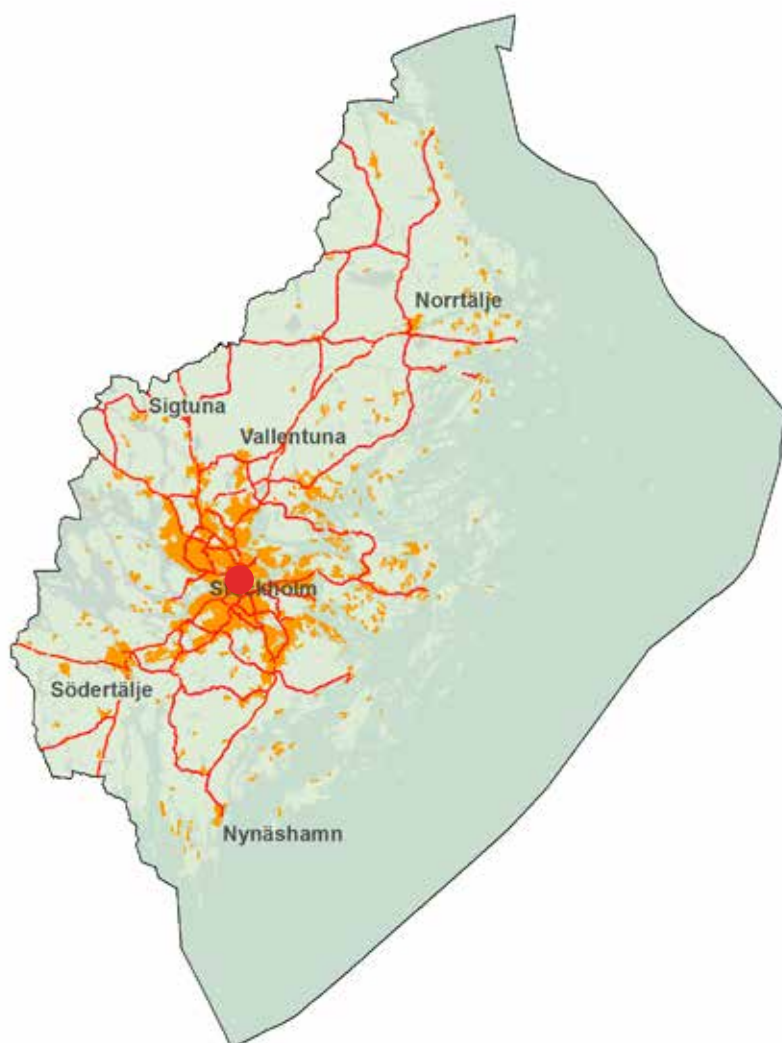
RAÄ-nr Stockholm 103:1
Gråmunkeholmen 3
Stockholms stad
Uppland

Tomas Ekman

ARKEOLOGGRUPPEN I ÖREBRO AB
Drottninggatan 11, 702 10 Örebro
Telefon 019-609 04 10

www.arkeologgruppen.se
arkeologgruppen@arkeologgruppen.se

*Översigtskarta över Stockholms län med platsen
för förundersökningarna markerat i rött.*

© 2018 Arkeologgruppen AB

Arkeologgruppen rapport 2018:17

Författare Tomas Ekman

Grafisk form Nina Balknäs@Högtorps Diverse

Omslagsfoto Matta i Stadsarkivets "lounge" med klassisk Stockholmskarta som motiv.
Originalet av Petrus Tillaeus år 1733.

Foto Arkeologgruppen AB om inte annat anges i figurtexten.

Kartor ur allmänt kartmaterial, © Lantmäteriet Dnr R50223371_170001

ARKEOLOGGRUPPEN AB RAPPORT 2018:17

ARKEOLOGISK UNDERSÖKNING
I FORM AV SCHAKTNINGSÖVERVAKNING

Vid Överkommissariens hus

RAÄ-nr Stockholm 103:1
Gråmunkeholmen 3
Stockholms stad
Uppland

Tomas Ekman

Lst dnr 431-48130-2016

Tekniska och administrativa uppgifter

Län	Stockholm
Kommun	Stockholms stad
Landskap	Uppland
Socken	Stockholm
Fastighet	Gråmunken 3

Fornlämningsnummer	Stockholm 103:1
Lämningstyp	stadslager
Datering	medeltid – historisk tid

Typ av undersökning	Arkeologisk undersökning i form av schaktningsövervakning
Länsstyrelsens beslutsdatum	2017-01-10, förlängt 2018-01-10
Länsstyrelsens diarienummer	43111-48130-2016
Arkeologgruppens projektnummer	Ag 2017_06

Projektledare	Tomas Ekman
Fältpersonal	Tomas Ekman, Karin Sundberg

Undersökningstid	2017-06-20 till 2018-04-10
Exploateringsyta	300 m ²
Undersökt yta	300 m ²
Inmätningsteknik	manuell
Koordinatsystem	SWEREF 99 TM
Höjdsystem	RH 2000

Arkiv

Arkivmaterial förvaras tillsvidare hos Arkeologgruppen AB.

Digitalt arkiv

Digitala data förvaras tillsvidare hos Arkeologgruppen AB.

Fynd

Inga fynd togs tillvara.

Innehållsförteckning

Sammanfattning	5
Inledning	6
Bakgrund och kulturmiljö.....	7
Tidigare undersökningar.....	9
Syfte och frågeställningar	10
Metod och genomförande.....	11
Resultat.....	12
Grönyta	13
VA-schakt.....	13
Gårdsplan.....	15
Parterr.....	16
Tolkning.....	18
Referenser	19

Figur 1. Karta över Stockholm med den aktuella undersökningsplatsen markerad med rött. Skala 1:250 000.

Sammanfattning

Med anledning av omfattande markarbeten på Norra Riddarholmen har Arkeologgruppen AB utfört schaktövervakning vid ett flertal tillfällen. Området ingår i RAÄ-nr Stockholm 103:1. Berört område upptas av en stensatt gårdsplan vid Överkommissariens hus, en grönyta intill samma hus och en så kallad parterr vid den norra sidan av Rosenhanes palats. Såväl gårdsplan som grönytan hade varit föremål för tidigare, odokumenterade markarbeten. Schaktningen innanför parterr-muren visade att även denna yta omfattats av schaktningsarbeten i modern tid.

Ett konkret resultat av uppdraget blev att det kunde konstateras att grunden till Överkommissariens hus innehöll delar av den vingmur som hörde till 1500-talets försvarsverk. Den har tidigare påträffats vid skarven mellan Överkommissariens hus och Birger Jarls torn. Den nu aktuella schaktningen avslöjade att muren återanvänts även i husets östra del.

Inledning

Arkeologgruppen AB har utfört en arkeologisk undersökning i form av schaktningsövervakning på norra Riddarholmen i Stockholm. Riddarholmen ingår i Stockholms stadslager, RAÄ-nr Stockholm 103:1. Ett antal markarbeten skulle utföras i form av planerad upprustning av markytor, nydragning av el och avlopp och omsättning

av murpartier. Platsen var vid Överkommissariens hus inom kvarteret Gråmunkeholmen 3. Uppdraget utfördes under perioden juni 2017 till februari 2018. Uppdragsgivare var Länsstyrelsen i Stockholms län. Kostnadsansvariga var Statens Fastighetsverk.

Bakgrund och kulturmiljö

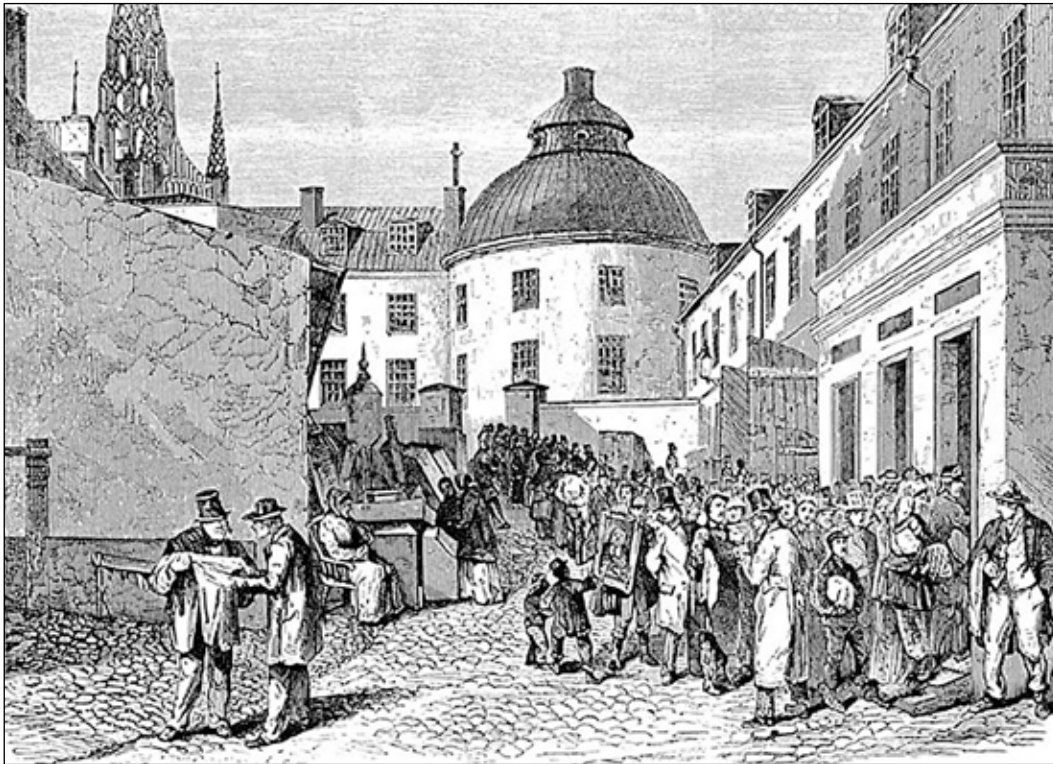
Figur 3. Norra Riddarholmen från sjösidan. Den vita byggnaden framför kyrktornet är Schering Rosenhanes palats, till höger därom ses Överkommissariens hus, följt av Birger Jarls torn.

Undersökningsområdet omfattade området mellan Överkommissariens hus och Schering Rosenhanes palats. Mellan husen fanns en stensatt gårdsplan med markant lutning mot nordöst. Bredvid Överkommissariens hus fanns en mindre, terrasserad plantering. Den stensatta gårdsplanen löpte genom planterings centrala del och ledde till en trappa som förband området med Norra Riddarholmshamnen.

Det så kallade Överkommissariens hus har fått sitt namn efter chefen för General-Assistanskontoret. Så kallades stadens pantlåneinrättning som inrättades

här år 1772. Birger Jarls torn användes som magasin medan själva kontoret fanns i huset som därefter blev känt som Överkommissariens hus. Efterhand kom flera av husen i längan söder om tornet också att användas för "Assistansen" som inrättningen kallades i folkmun. Berättelser från 1800-talet ger oss bilden av brokigt folkliv, något som framgår tydligt av illustrationen i figur 4, som är från år 1868.

Vi backar nu från folklivet utanför Assistansen till medeltidens klosterpräglade holme. Hur det såg ut på Norra Riddarholmen under klostertiden är svårt att få en uppfattning om. Att det då fanns

Figur 4. Samling utanför "Assistansen". Illustratören har tillåtit sig en viss konstnärlig frihet då Riddarholmskyrkans torn har lagts i bakgrunden. Ur *Ny Illustrerad Tidning*, illustratör Gustaf Axel Broling.

en profan bebyggelse på holmen visas av flera uppgifter i tänkeböcker, mantalsförteckningar och Gustav I:s registratur. Den kan ha stått på mark som tillhörde klostret och som invånarna betalade tomtöre för. Det kan även ha varit så att inte all mark på holmen ingick när munkarna fick sin donation av Magnus Ladulås år 1270 (Sundberg & Reuterskiöld 1940:20–21).

I tänkeboken år 1635 uppräknas tolv klostertomter grupperade kring en gata, belägna på nordsidan, bortom "Hörningsholmstomten" (ungefär lika med förra Riksarkivets tomt). Där får man räkna med att husens ägare betalt tomtöre till klostret. I 1620 års mantalslängd nämns omkring 50 hus och gårdar på holmen (Sundberg & Reuterskiöld aa:19).

Efter Gustav Vasas maktövertagande och den påföljande reformationen fick holmen under en kortare tid en viktig roll i stadens försvar. Två försvarstorn med anslutande murar byggdes mot målarsidan. Det ena tornet ingår idag i Wrangelska palatset. Det andra tornet ansluter till undersökningsområdet och är sammanbyggt med Överkommissariens hus och Gamla Auktionsverket. Det kallas Birger Jarls torn men byggdes under 1520-talet (se nedan).

Under 1600-talet förvandlades Gråmunkeholmen till Riddarholmen när den gamla klostermarken blev till förläningar för högadeln. I öns norra del överlät Per Banér år 1635 till sin bror Axel "alla de klostertomter uppå Gråmunkeholm" som skänkts till honom av Gustaf II Adolf år

1628. Det rörde samma tolv tomter som nämndes ovan. Därefter begärde herr Axel att även tornet skulle tillfalla honom med motiveringen att ingen kunde ta sig dit utan att nyttja hans mark.

Per Banér lät bygga ett hus när han kom i besittning av marken. Det är sannolikt samma hus som utgör undervåning på Överkommissariens hus (Sundberg & Reuterskiöld 1940:370). Det finns med på en karta från år 1635 (eller åtminstone ett hus på exakt samma plats). Där är tomt på en karta från 1620-talet.

Den banérska tomten såldes sedan vidare till Schering Rosenhane som lät bygga sitt palats kring mitten av 1600-talet. Rosenhane var en av rikets höga herrar och högt betrodd av drottning Kristina och Karl X Gustav.

Rosenhanes ättlingar sålde palatset och det kom att genomgå flera faser med olika ägare. Tomten delades vid en fastighetsaffär år 1774. Den innehades då av General-Assistanskontoret som sålde palatset och en remsa i norr till Svenska Frimurarorden. De hade sitt stamhus där under 100 år, åren 1776–1876. Senare har flera officiella verksamheter varit placerade i palatset, för tillfället Svea hovrätt. General-Assistanskontoret behöll den övriga delen av tomten för den verksamhet som beskrevs tidigare i kapitlet. I modern tid har även dessa hus använts för olika juridiska instanser.

Den omsättning av murpartier som nämndes ovan gällde en yta i direkt anslutning till den norra väggen på Rosenhanes palats. En äldre mur skulle plockas ned och återuppföras när grundläggningen hade säkrats. Ytan omfattade den norra delen av en parterr som hört till palatset. En parterr tillhörde den franska barockträdgårdskultur som var ett ideal under andra halvan av 1600-talet. Rosenhane var

Figur 5. Rosenhanes palats från norr. Maskinen står på parterren, framför den grå arkivbyggnaden som är ett tillägg från 1900-talet.

känd för sitt stora trädgårdsintresse och parterren tillhör sannolikt det ursprungliga palatset. Vanligtvis byggdes de på mer lantliga residens med plats för parkanläggningar. På den bergiga stadsnära Riddarholmen fanns bara plats för en mindre terrass, som var cirka 8×27 meter stor. Den kom enligt äldre kartmaterial att bebyggas med två mindre hus intill palatsväggen. Under 1900-talet, sannolikt under 1940-talet byggdes ett arkiv för Statskontoret som då huserade i palatset. Arkivet upptar större delen av parterren, av vilken idag återstår 1,80–2,30 meter av ursprungliga 8 meters bredd.

Tidigare undersökningar

Inom själva undersökningsområdet har inga tidigare arkeologiska insatser gjorts, åtminstone inte enligt befintliga rapporter. Två mindre arkeologiska undersökningar har dock gjorts i närområdet. Båda utfördes i samband med ombyggnader inne i Birger Jarls torn. Resultaten återfinns dels i en murverksanalys (Bergman 2006), dels i en arkeologisk

rapport (Carlsson & Bergman 2009). I den sistnämnda redovisas vad som är känt om markingrepp i modern tid, i området omkring Birger Jarls torn. Därav framgår att omfattande urschaktningar skedde under 1950-talet när ett stort underjordiskt magasin för olja byggdes under gatan mellan Gamla Auktionsverket och Rosenhanes palats. Då gjordes ingen arkeologisk dokumentation men den samtida ombyggnaden av tornets inre resulterade i en trovärdig datering av tornets tillkomsttid. Birger Jarls torn visade sig i själva verket vara byggt under Gustav Vasas första år vid makten. Enligt Hans Hansson återanvändes tegel från klarissornas kloster på Norrmalm

(1956:254). Därmed kunde tidpunkten preciseras till strax efter år 1527. Detta innebär även en viktig hållpunkt för den övriga bebyggelsen på norra Riddarholmen. Murverksanalysen resulterade i att smärre sektioner av såväl den södra som den östra vingmuren kunde beläggas i deras angöringspunkter mot tornkroppen.

Vidare påträffades spår av den bebyggelse som växt upp innanför den södra vingmuren. Det rörde sig främst om hushållsrelaterade fynd med en bakre tidsgräns vid cirka år 1550 och med en varaktighet av cirka 100 år (Carlsson & Bergman aa:17).

Syfte och frågeställningar

Då uppdraget bestod av en schaktningsövervakning formulerades inga specifika frågeställningar. Dock fanns det generella syftet att "med ett vetenskapligt arbetssätt dokumentera de kulturlager, konstruktioner och fynd som påträffas vid schaktningen" (ur Länsstyrelsens förfrågningsunderlag).

Metod och genomförande

Uppdraget utfördes i form av övervakad schaktning när markingrepp var aktuella. Dessa skedde vid flera tillfällen, enligt processordningen för det totala projektet. Dokumentation skedde med manuell inmätning som sedan digitaliserades i relation till en grundkarta som användes inom projektet. Digital fotografering skedde kontinuerligt och beskrivningar upprättades i text.

Uppdraget började med att fem provgropar om cirka 1 kvadratmeter upptogs inom undersökningsområdet. Detta gjordes för att kunna bedöma markbeskaffenheten och när fast berg tillstötte. Därefter schaktades grönytan ned till fast berg. Nästa åtgärd blev att starta schaktningen vid parterren. Denna kom att utföras vid flera tillfällen. Ett skäl till detta var att en nödutgång från Svea hovrätts arkiv gick via parterren och en tillfällig

landgång måste byggas. Ett annat skäl var att muren i parterren skulle plockas ned sten för sten och att schaktningen mellan denna mur och arkivväggen erbjöd praktiska problem då den ytan var smal och djup. Det löstes genom att schaktning gjordes till knappt 1 meters djup. Därefter plockades den översta delen av muren ned. Schaktning gjordes sedan med en specialskopa som fungerade i djupa och smala utrymmen.

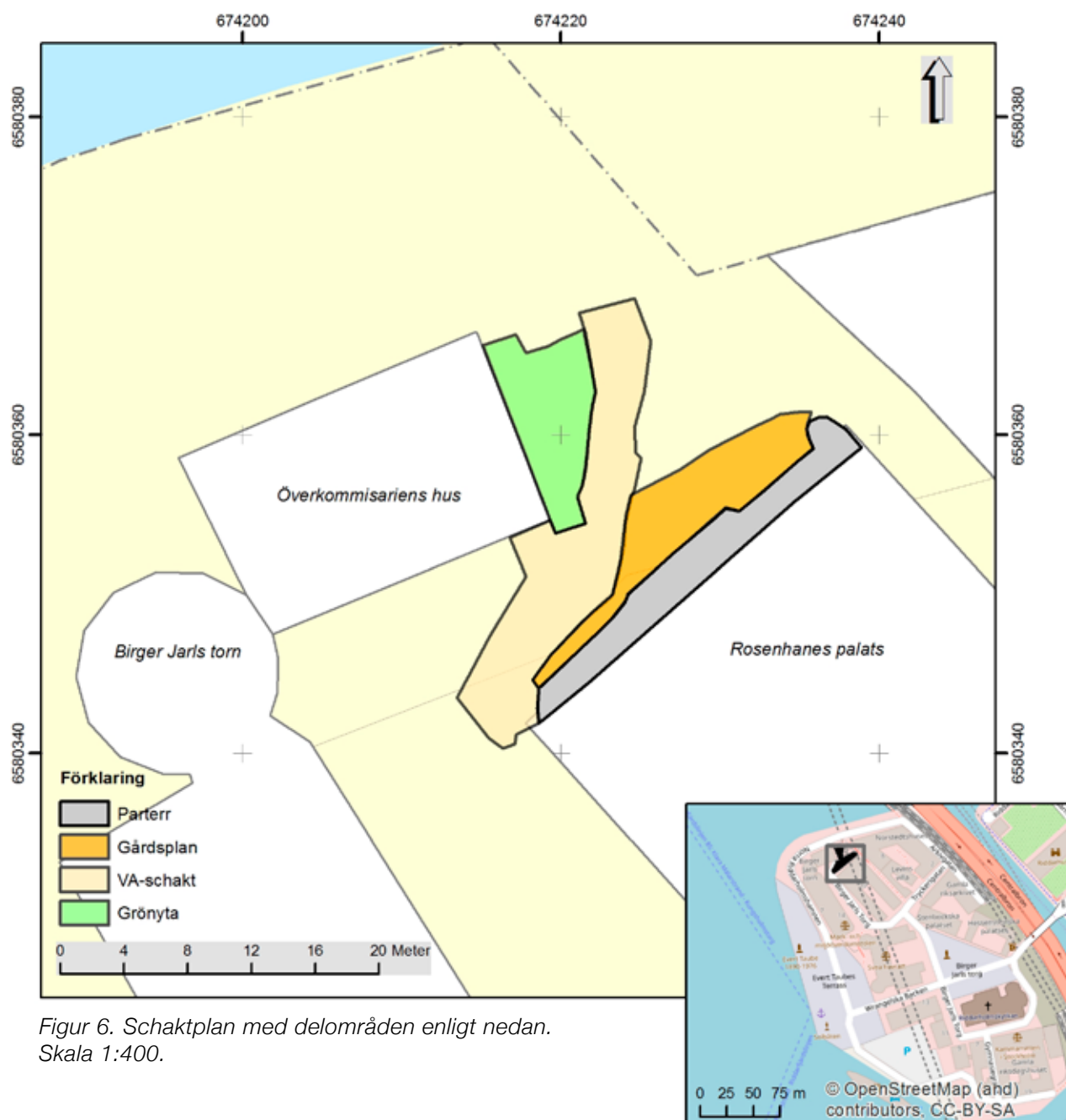
En omläggning gjordes även av äldre VA-schakt som löpte under gårdsplanen och under grönytan. Det äldre schaktet lokaliserades, tömdes och utvidgades något varefter nya installationer gjordes.

Slutligen schaktades resterande del av gårdsplanen som främst utgjordes av den del av gårdsplanen som förband parterren med den övriga delen av området.

Resultat

Redovisningen av resultaten följer indelningen i de fyra delområden som förekommer på schaktplanen i figur 6. Även där arkeologiska resultat inte föreligger

ges en kort beskrivning med foto, i första hand för att underlätta inför eventuella markingrepp i framtiden.

Figur 6. Schaktplan med delområden enligt nedan.
Skala 1:400.

Figur 7. Grönytans nordöstra hörn. I botten syns betongkulverten och i bildens förgrund skymtar fast berg.

Figur 8. VA-schakt med nya installationer, sett från den högsta punkten i sydväst.

Grönyta

Ytan avgränsades mot norr av en mur mot gatuplanet och Norra Riddarholms hamnen. Närmast muren låg cirka 0,30 meter matjord följt en utjämnande fyllning av sand. Därefter kom en blandad fyllning med sand, sprängsten, delar av cementrör och kalkstensplattor. På cirka 1,3 meters djup låg en betongkulvert som följde murens riktning. I söder var kulverten gjuten direkt mot fast berg. Resterande del av grönytan innehöll nästan enbart matjord och utjämnande sand direkt på berg.

VA-schakt

Schaktet anslöt till befintligt system nära parterrens västra hörn. Det följde sedan backen ned mot trappan till gatuplanet. Vid trappan lades schaktet intill trappan, genom grönytans östra del. Där bilades berget bort för att ge rätt fall på rören. Syftet med schaktningen var att byta ut befintliga rör för att öka systemets kapacitet att ta hand om såväl dag- som spillvatten. Därför följdes det äldre schaktet och endast undantagsvis berördes annan mark. Inom grönytan var situationen som den beskrevs ovan.

Därefter var fyllningen mest av sentida typ med inslag av äldre fyllning (tegelkross, kalkbruk) närmast Överkommissariens hus. Det äldre schaktet var delvis nedsprängt i berget som gick nära ytan i stort sett inom schaktets hela sträckning. Medeldjupet för den äldre

Figur 9. Rester av äldre tegelmur i grunden till Överkommissariens hus.

ledningen var 1,20 meter och bredden var i allmänhet 2–3 meter, med ett par utvidgade områden.

Intill det sydöstra hörnet på Överkommissariens hus framkom rester av en äldre tegelmur som ingick i husets grund. Den började cirka 1 meter från terrassen med trappan till Överkommissariens hus. Upp till fem skift av tegel var synliga. De var lagda på grundstenar, upp till 0,5 meter stora. Mot öster bröts sedan murresten av större stenblock. Tegelstenarna var av två storlekar (mått i centimeter):

- 29,5×14×8
- 28×14×6

Figur 10. Närbild på muren i figur 9.

En rest av muren återfanns möjligen även i husets sydöstra hörn. Den var dock rejält demolerad och hade reparerats, eventuellt när huset byggdes på med en våning under 1700-talet.

Figur 11. Lappverk i husets sydöstra hörn.

Figur 12. Gårdsplanen renskrapad. Lägga märke till att parterr-muren här är helt nedplockad.

Gårdsplan

Beteckningen gårdsplan omfattar i detta sammanhang i första hand ytan framför parterren som till stor del består av en stensatt backe som leder ned från parterrens östra hörn. Förbindelsen mellan parterren och gårdsplanen utgjordes av en liten stentrappa.

Under det stensatta ytskiktet fanns ett tunt bärlager av sand och grus. Därpå följde en omrörd fyllning med silt och grus som dominerande beståndsdelar. I fyllningen fanns ett stort inslag av tegelkross. Under fyllningen kom fast berg, inom vissa delar nästan omedelbart under bärlagret, inom andra delar var fyllningen upp till 0,3 meter tjock. Berget har genomgående spår av sprängning.

Figur 13. Översikt över parterren från väster.

Parterr

Parterren består numera av en 1,80–2,30 meter bred och cirka 27 meter lång remsa. Den avgränsas åt den norra långsidan och på båda kortsidorna av en mur av huggen sten. Muren är som mest cirka 3,5 meter hög i sydvästra hörnet. I det motsatta, nordöstra hörnet är den bara cirka 0,6 meter hög, dels beroende på markens lutning, dels på att den där fastsatts ned vid övergången till den lilla trappan som leder ned på gårdsplanen. Mot söder avgränsas ytan av den arkivbyggnad som uppfördes kring mitten av 1900-talet. Arkivet kom att minska parterrens bredd från cirka 8 meter till genomsnittliga 2 meter.

Schaktningen startade i det sydvästra hörnet enligt det förfarande som beskrevs under "Metod och genomförande". Överst var ytan uppgrusad men under det tunna

gruslagret följde fyllningen direkt. Fyllningen innehöll mycket sprängsten men även en del huggen sten. I övrigt bestod den mest av sand, grus och mindre stenar, men innehöll även en del tegelkross, kalkbruk och skaftdelar från kritpipor samt enstaka keramikfragment. I schaktet påträffades minst tre äldre dräneringar av tegelrör. Ett rör låg cirka 0,5 meter under marknivå, intill och parallellt med arkivväggen. Under denna, på cirka 1,10 meters djup, låg en likadan dränering som också följde väggen. Den undre dräneringen var fastgjuten i en betongsula mot väggen. Ett tredje dräneringsrör låg mitt i schaktet, på cirka 1,30 meters djup. De två övre rören följde sedan arkivväggen genom hela parterren. Det tredje röret som låg mitt i schaktet upphörde plötsligt efter knappa 10 meter.

Figur 14. Två parallella tegelrör för dränering.

Figur 15. En allt bredare mur och naturligt berg gjorde att utrymmet var mycket begränsat längst ned.

I parterrens östra halva gick berget nära ytan, som närmast cirka 0,5 meter under grusytan. Där blev det uppenbart att omfattande sprängningsarbeten skett när arkivet byggdes. I övrigt hade parterrens mur en liknande uppbyggnad längs hela sträckningen. Den blev allt bredare mot

botten med en stabiliserande innersida bestående av spräng- och natursten. Det gjorde att muren i överkant var cirka 0,25 meter bred medan den längst ner var 0,75–0,90 meter bred. Inom några delar ersattes dock denna stabilisering av naturligt berg.

Tolkning

Undersökningsområdet vid Överkommissariens hus var till största delen stört av olika generationer av markarbeten. Dessutom påträffades berget inom många delar strax under markytan, en påminnelse om hur holmen ursprungligen sett ut. Parterren hade sin mur kvar från palatstiden men i övrigt hade arkivbygget förstört alla eventuella spår av äldre tider. I fyllningsmassorna påträffades keramik, kritpipsskaft, ostronskal med mera, men inga orörda lager.

I grundmuren till Överkommissariens hus gjordes dock en intressant observation. Där fanns inslag av en äldre tegelmur som med relativt stor säkerhet kan identifieras som en rest av den östra vingmuren, alltså av 1500-talets försvarsverk.

Att den östra vingmuren återanvänts i Överkommissariens hus konstaterades vid en byggnadsarkeologisk undersökning (Bergman 2006). Då blev en del av muren synlig vid övergången mellan Birger Jarls torn och Överkommissariens hus. Muren var cirka 1,5 meter tjock. Det är oklart om muren utgör stora delar av husets sydvägg eller om det rör sig om partier närmast grunden.

Måluppfyllelse i förhållande till undersökningsplanen

Målet med uppdraget var att dokumentera kulturlager, konstruktioner och fynd som framkom vid schaktningarna. Då arbetena till stor del kom att beröra ytor där äldre markingrepp skett, blev en underordnad ambition att så väl som möjligt dokumentera exakt var dessa ingrepp skett,

vilket kan vara värdefullt inför framtida markarbeten på Norra Riddarholmen. En mindre komplikation i sammanhanget var att schaktningarna av praktiska skäl kom att delas upp på många kortare insatser vilket i viss mån försvårade överblicken över projektet.

Referenser

Tryckta källor

- Bergman, A. 2006. *Birger Jarls torn – nya fynd*. Blick – Stockholm då och nu, s 36-43.
- Carlsson, M. & Bergman, A. 2009. *Birger Jarls torn. Spår av profan bebyggelse ca 1550-1630*. Arkeologisk undersökning 2006. SR 1442 och SR 1444. Stockholms Stadsmuseum Arkeologisk Rapport 2009:6.
- Hansson, H. 1956. *Stockholms stadsmurar*. Monografier utgivna av Stockholms kommunalförvaltning 18.
- Sundberg, H. & Reuterskiöld, C. 1940. *Utredningar rörande stadens rätt till Riddarholmen*. Stadskollegiets utlåtanden och memorial. Nr 55.

Kartor

Rekonstruktionskartor i Sundberg & Reuterskiöld 1940, bilaga a och b.

Webbsidor

www.sfv.se/sv/fastigheter/sverige/stockholms-lan-ab/riddarholmen/schering-rosenhanes-palats-pa-riddarholmen/

Arkeologgruppen AB

RAPPORT 2018:17

